

Князь Т. М. Идеографічна характеристика фразеологізмів української мови на позначення заможності. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць. Харків, 2016. Вип. 41. С.117-122.

УДК 811.161.2'373.7

Т. М. Князь

ИДЕОГРАФИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАМОЖНОСТІ

У статті здійснено ідеографічний аналіз фразеологізмів української мови на позначення заможності. У межах фразеосемантичного поля «заможність» (265 ФО) у кількісному плані найбільшою виявилася фразеосемантична група «ставати заможним» (80 ФО). Фразеосемантична група «заможний» представлена фразеологізмами, що реалізують уявлення про заможних людей, які володіють значними матеріальними цінностями, мають велике майно, гроші. Фразеосемантична група «заможна людина» сформована фразеологізмами, що характеризують комфортне й заможне життя людини.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, заможність, фразеосемантичне поле, фразеосемантична група, фразеосинонімічний ряд.

Князь Т. Н. Идеографическая характеристика фразеологизмов украинского языка, обозначающих состоятельность. В статье осуществлен идеографический анализ фразеологизмов украинского языка, обозначающих состоятельность. В пределах фразеосемантичного поля «состоятельность» (265 ФЕ) в количественном плане самой большой оказалась фразеосемантическая группа «становиться состоятельным» (80 ФЕ). Фразеосемантическая группа «состоятельный» сформирована ФЕ, которые реализуют представление о состоятельных людях, владеющих существенными материальными ценностями. Фразеосемантическая группа «состоятельный человек» сформирована фразеологизмами, характеризующими комфортную и состоятельную жизнь человека.

Ключевые слова: фразеологическая единица, состоятельность, фразеосемантическое поле, фразеосемантическая группа, фразеосинонимический ряд.

Knyaz T. M. The ideographic characteristics of the Ukrainian phraseological units denoting the prosperity state. The ideographic analysis of the Ukrainian phraseological units (PhU) denoting the prosperity state have been determined. The ideographic description PhU revealed a hierarchical structure as phraseo-synonimic group phraseo-semantic group phraseo-semantic field. The phraseo-semantic field «prosperity» (265 PhU) in the Ukrainian language presented with four verbal phraseo-semantic groups «to become rich», «to be rich», «to have a material excess», «to have power», two substantive phraseo-semantic group «wealthy», «prosperous life», adjectival phraseo-semantic group «prosperous» and adverbial phraseo-semantic group «prosperity». In quantitative terms the largest phraseo-semantic group was «to become rich» (80 PhU).

In the phraseo-semantic field «prosperity» highlight the core of the central part and the periphery. Location PhU from the core to the center depends on the intensity of seven, expressing a certain level of prosperity. At the periphery of the PhU are farthest from the core values.

The ways of denoting the ethnocultural information of the semantics or the studied units have been revealed. Phraseological units of the phraseo-semantic field «prosperity» representation reflects Ukrainian about the state of prosperity.

Key words: phraseological unit, prosperity, phraseo-semantic field, phraseo-semantic group, phraseo-synonimic group.

Одним із актуальних завдань сучасного мовознавства є виявлення закономірностей розвитку мови та її функціонування в контексті культури. Саме мова відображає національні ідеї, відтворює із покоління в покоління

культурно-національні установки й традиції народу – носія мови. Особливу роль у передачі культурно-національної самосвідомості відіграє фразеологічний склад мови, адже в образному змісті фразеологізмів утілені еталони, традиції, стереотипи, притаманні українському народу. Саме тому інтерес до фрагментів культурологічної інформації, закодованої у фразеологізмах, давно вже пов'язується з ідеографічним аспектом дослідження й опису фразеологічних одиниць (ФО).

Останніми роками все більше уваги вчені-лінгвісти (Н. Ф. Грозан, Ю. М. Караулов, Ж. В. Краснобаєва-Чорна, Ю. Ф. Прадід, П. О. Редін, В. М. Телія) приділяють «полевим» дослідженням фразеології. Актуальність таких праць дає можливість поглибити опис певного матеріалу із залученням теорії поля, посилити прикладні аспекти його застосування, отримати необхідні квантитативні дані.

На думку Ю. М. Караулова, «структури різних семантичних полів відрізняються залежно від культури й розвитку свідомості мовного колективу, від рівня розвитку матеріальних умов, у яких протікає життя» [2: 20]. При цьому О. М. Обєднікова зауважує, що ідеографічний словник, основною одиницею якого є певне семантичне поле, здатен не лише представити екстралінгвістичну дійсність у її повному обсязі, а й дозволяє встановити продуктивність й актуальність різних словотвірних засобів мови (звуження / розширення значень слів, конкретизація / генералізація значень, конкуренція / диференціація синонімів тощо) [3: 32]. Таким чином, найбільш точного відтворення уявлень про заможність засобами української фразеології, думаємо, можна досягти, систематизувавши виділений корпус одиниць у фразеосемантичне поле (ФСП).

Метою пропонованої наукової розвідки є визначити особливості ідеографічної ієрархії фразеологізмів української мови у ФСП «заможність».

Систематизація мовного матеріалу в межах того чи того напрямку є надзвичайно важливою, оскільки передбачає аналіз різного типу зв'язків, що виникають між елементами. Фразеологізми, як і слова, відображають наявність синонімічно-антонімічних відношень, що вже дають можливість говорити про формування фразеосинонімічного ряду (ФСР) – найнижчої ланки ідеографічної ієрархії. На позначення об'єднання двох і більше синонімічних рядів ФО Ю. Ф. Прадід пропонує термін «семантична група», під якою розуміє «таку ланку в системі ідеографічного опису, в якій об'єднуються співвідносні синонімічні ряди ФО, пов'язані між собою спільною семантичною ознакою» [4: 13]. Зазначимо тільки, що «межі» фразеосемантичної групи (ФСГ) не є замкненими. Фразеологізми, залежно від відтінків значень, можуть належати до різних ФСГ. Вищою ідеографічною ланкою в ієрархії фразеологізмів досліджуваного шару мови є фразеосемантичне поле, яке формують дві й більше фразеосемантичні групи, об'єднані загальною інтегральною семою [4].

Дієслівна ФСГ «ставати заможним» (80 ФО) виявилася найчисленнішою в межах ФСП «заможність». Об'єднання фразеологізмів у ФСГ здійснювалося за: категорійною віднесеністю всіх ФО до розряду дієслівних,

наявністю спільної семи «бути заможним» в семантичній структурі всіх конститuentів групи. ФСГ «ставати заможним» сформована з 8 ФСР: «зайняти визначене становище в суспільстві», «користуватися чиєюсь підтримкою», «отримати хабара», «дати хабара», «мати прибуток», «грабувати; займатися злодійством», «ставати / стати гладким від забезпеченого життя», «жити за чийсь рахунок».

Структура українського суспільства, зазнавши помітних змін, досі зберігає ознаки, за якими значне становище в соціумі є важливим показником заможності. До складу ФСР «зайняти визначене становище в суспільстві» належать фразеологізми **вийти (вибитися, вирватися і т. ін., вискочити) / виходити (вибиватися, вириватися і т. ін., вискакувати) в люди; вилазити (вилізти, видряпатись і т. ін.) наверх; іти / піти вгору; посісти / посідати своє (якесь, належне і т. ін.) місце в чому; високо піти [вгору]; вийти у пани (панство, міщане); лізти у пани; дергтися вгору**. Наприклад: – *Подякуй за це від мене Шестірному, скажи йому, що він не забариться високо піти вгору* (Панас Мирний) [10, кн. 2: 642]; *Наші доморослі Платони з Ньютонами високо літали, та низько, дуже низько, сіли* (С. Єфремов) [9: 47].

Очевидно, що дієслівні слова-компоненти **вийти, вибитися, вирватися, вискочити, вилазити, вилізти, видряпатись** у цілісному фразеологічному значенні реалізують семи «докладаючи зусиль», «із труднощами». Прислівниковий компонент **вгору** в складі ФО актуалізує ядерні семи свого значення – ‘до вищого ступеня, рівня (розвитку, стану)’.

О. І. Андрейченко зазначає, що влада інтерпретується як рослина, дерево, яке має коріння, верхівку, гілки тощо. Метафора ґрунтується на основі двох орієнтаційних метафор: верху, тобто верхівки, гілок влади, і низу – підкорення владі чи силі (Дж. Лакофф, М. Джонсон) [1: 10].

Фразеологізми ФСР «зайняти визначене становище в суспільстві» становлять центральну частину ФСП «заможність», оскільки свідчать про досягнення значного становища в суспільстві. Розташування ФО від ядра до центру залежить від семи інтенсивності, що виражає певний рівень заможності.

ФСР (16 ФО) «жити за чийсь рахунок» має у своєму складі фразеологізми **істи казенний хліб; переїдати / переїсти хліб; на хлібах (на хлібі) чийому, зі сл. жити, сидіти, бути і под.; з’їсти хліба чийого; заглядати (зазирати) в кишеню чию; дивитися (заглядати, зазирати) в руки (до рук) кому; сидіти на голові, кому, у кого, чийї; сидіти на шії (на плечах); тримати на своєму горбі; заглядати (зазирати) в кишеню чию** та ін.

У семантиці ФСР «жити за чийсь рахунок» відображено рівень життя, що чітко не окреслюється приналежністю до певної соціальної категорії, адже фінансове забезпечення на чиемусь утриманні може бути різним. Ілюстрацією функціонування названих ФО служать тексти різної стильової приналежності, наприклад: *Санаторці **жсли на хлібах** Якіма Івановича Потопальського мов у Бога за дверима* (Ю. Збанацький) [9: 746]; *[Хуса:] Тоді згадала, що є ще тут тут десь твій чоловік, то час уже йому **на шию сісти, проциндривши весь посаг свій?*** (Леся Українка) [10, кн.2: 808]. З огляду на те,

що заможна людина не буде жити за чийсь рахунок, уважаємо правомірним віднести ФСР «жити за чийсь рахунок» на периферію ФСП «заможність».

Дієслівна фразеосемантична група «мати матеріальний надлишок» сформована з 3 ФСР «жити у великих розкошах», «жити забезпечено», «безтурботно, щасливо жити».

ФСР «жити у великих розкошах» репрезентований ФО **опливати в достатках; тонути (потопати) в розкошах; біситися (казитися, дуріти) з жиру; на широку ногу, зі сл. жити, пожити і т. ін.; купатися в золоті (в розкошах, в розкоші, щасті і т. ін.); купатися в золоті (меду, молоці і т. ін.); у золоті митися; закупатися в сріблі-золоті; плисти (литися і т. ін.) молоком і медом; жити [собі] та (і) хліб жувати: Де ті, що... Хіття бажання до праці не несли й по горло в золоті купались?** (Я. Щоголів); **Купались їх [багатіїв] незлічні зграї В вині, в меду, у молоці... Ми ж після смерті ждали раю, Що обіцяли нам жерці** (В. Сосяра) [7, т.4: 401]; **Поставив [економ] собі дім на графській землі в містечку, платить за ґрунт чинш і живе собі та хліб жує без роботи** (І. Нечуй-Левицький) [10, кн.1: 294].

У межах названого ФСР наявні варіантні форми ФО, причому лексична варіантність демонструє комплекс асоціацій, умотивованих образним уявленням українців про велику кількість речовини (золото, срібло-золото, молоко, мед, хліб), що, по суті, і є символом матеріального достатку, заможності. Отже, фразеологізми ФСР «жити у великих розкошах» належать до ядерної зони ФСП «заможність».

Влада – це право й можливість розпоряджатися кимось і чимось, державне управління та його органи. Влада – це заможність, упевненість, незалежність, могутність. ФСГ «мати владу» складається з 12 ФО, що своєю семантикою виражають приналежність до влади, а також залежність від владної людини. Фразеологізми становлять центральну частину ФСП «заможність».

ФСР «мати над кимось владу» представляють 7 ФО: **підбивати / підбити під свою руку кого, що; брати (взяти, забирати, забрати) в [свої] руки (до [своїх] рук) що; прибирати (прибрати, загарбувати, загарбати) до [своїх] рук; у руках чийх, у кого; держати (тримати, мати і т. ін.) віжки в руках; держати (тримати) в [своїх] лабетах (діал. лабах) кого, що; держати (тримати) в своїй кишені кого.** Семантика серії фразеологізмів зі словом-компонентом **рука** та його лексичними варіантами мотивована внутрішньою формою одиниць, у якій відбито підкорення собі кого-, чого-небудь, а власне стрижневий номен-компонент **рука** як ключовий символ української етнокультури реалізує стереотипне уявлення про владу.

Характеристика комфортного й заможного життя людини відобразилася в низці фразеологізмів. Беручи за основу інтегральну сему «заможна людина», що об'єднує, відповідно й диференціює ФО в межах ФСП «заможність», виділяємо ядерну субстантивну ФСГ «заможна людина». Конституентами названої ФСГ є чотири ФСР: «впливова людина, поважна особа», «людина знатного роду», «найвпливовіші, найбагатші члени суспільства», «матеріально заможна людина».

ФСР «впливова людина, поважна особа» представлений ФО **великий пан; на всю губу зі сл. пан, господар, пані і т. ін.; пан паном; пан над (між) панами; велика риба; велике цабе; велика цяця; важливий (рідше важний, великий) птах / важлива (рідше важна, велика) птиця / знатна птиця; птах високого польоту; пан з пана; пан з Івана.**

Особливість лексичного наповнення цих фразеологізмів полягає в тому, що слово-компонент, яке актуалізує категоріальну сему 'субстантивність', називає або зоометафоризований образ людини, або ж саму людину за станом приналежності. Впливовість експлікується атрибутивним словом-компонентом **великий, важливий, знатний**, що актуалізують яскраві конотативні семи: *Язик, що привів він з товаришем, виявився важливою птицею* (Н. Рибак) [8: 203]; *Берить Попова, берить автоматників і вирішуйте, капітане Сміян – корчачи з себе велике цабе, заявив Козурін* (П. Загребельний) [8: 204]; *Там серед послів сьогодні якийсь птах високого польоту завітав до нас у коло, – згадав Шаула, виходячи на майдан* (Іван Ле) [8: 251].

Структура ФСР «заможність» виявилася неоднорідною. Окрема група у своєму значенні фіксує уявлення про заможних людей, які володіють значними матеріальними цінностями, мають велике майно, гроші. За наявності інтегральної семи 'заможний' і категоріальної семи 'ад'єктивність' виділяємо ФСР «заможний». У свою чергу фразеологізми ФСР «заможний» розподіляються на два ФСР: «схильний до хабарництва» й «дуже заможний».

Ядерний ФСР «дуже заможний» репрезентують фразеологізми **ворочає мільйонами; розвів мільйони; бряжчить у кишені у кого; повний гаманець; упакований (укомплектований) до зубів; високі пороги чий, в кого; при бабках; кожного дня малину їдять.**

У фразеологізмах **ворочає мільйонами; розвів мільйони; бряжчить у кишені у кого; повний гаманець; при бабках** домінуюча сема 'значна кількість грошей' маніфестується іменниковими компонентами **грошей мільйони, бабки**, а також дистрибутивним оточенням **ворочати** – 'із силою перевертати', **розводити** – 'постійно збільшувати': *На тому світі стоїть: одні копійки рахують, інші – мільйонами ворочають* (3 газет) [8: 66]; *Був на селі козак Кирило Яловець. Щасливий, дякуючи долі. Хазяйство добре мав і повний гаманець – всього було доволі* (Л. Глібов) [8: 239].

З огляду на те, що в українській культурі гроші були та є важливим і необхідним інструментом установавання різного типу відносин у суспільстві; їх наявність засвідчує стан заможності, вважаємо правомірним зарахувати ФСР «дуже заможний» до ядерної зони ФСР «заможність».

На периферії ФСР «заможний» перебуває фразеологізм **як молоко та кров** – «здоровий, з рум'янцем на щоках (про людину)» [9: 403], наприклад, *Я рад сердечно, Що бачу пана, як молоко та кров, Глянь, як поглаждали* [9: 403]. Семантика ФО **як молоко та кров** повністю розкривається лише в контексті, коли абсолютно зрозуміло, що йдеться про особу, яка має гарний вигляд, очевидно, від безтурботного забезпеченого життя.

Отже, в українській мові ФСР «заможність» (265 ФО) можна представити як складну структуру у вигляді поєднання 4 дієслівних ФСР

«ставати заможним», «бути заможним», «мати матеріальний надлишок», «мати владу», 2 субстантивних ФСГ «заможна людина», «заможне життя» та ад'єктивної ФСГ «заможний» й адвербіальної ФСГ «заможно». У ФСП «заможність» виділяємо ядро із центральною частиною й периферію. Розташування ФО від ядра до центру залежить від семи інтенсивності, що виражає певний рівень заможності.

Перспективним видається подальша робота над аналізом семантичної та структурної організації фразеологізмів української мови на позначення різного соціального статусу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрейченко О. І.** Лексико-фразеологічна основа текстів політичних дискусій (на матеріалі української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Андрейченко. – К., 2006. – 25 с. 2. **Караулов Ю. Н.** Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с. 3. **Обедникова О. М.** Теорія поля як складник загальної структури ідеографічної парадигми / О. М. Обедникова // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. – Донецьк, 2008. – Вип. 16. – С. 29-32. 4. **Прадід Ю. Ф.** Проблеми фразеологічної ідеографії: на матеріалі української і російської мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01, 10.02.02. – К., 1997. – 50 с. 5. **Редін П. О.** Ідеографічний аналіз багатозначних фразеологізмів з назвами людей / П. О. Редін, Н. В. Щербаківа // Вісник Харківського університету. Актуальні питання сучасної філології : зб. наук. праць. – Х., 1998. – № 408. – С. 24-26. 6. **Телия В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты : монограф. / В. Н. Телия. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 288 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДжЕРЕЛА

7. **Словник** української мови : [у 11 т.] – К.: Наук. думка. – Т.3. – 1972. – 744 с.; Т.4. І-М. – 1973. – 840 с. 8. **Словник** фразеологічних антонімів української мови / [В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз]. – [4-те вид.] – К.: Довіра, 2008. – 349 с. 9. **Словник** фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – 1104 с. 10. **Фразеологічний** словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с. 11. **Фразеологічний** словник української мови: Близько 2500 виразів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – К.: Освіта, 1998. – 226 с.

Князь Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та російської мов, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва, п/в «Комуніст – 1», Харківський р-н, Харківська обл., Україна.
<http://orcid.org/0000-0002-7272-4644>

Knyaz Tetyana Mykolaivna – Candidate of Science in Philology, Associate Professor, Ukrainian and Russian Languages Department, V. V. Dokuchaev Kharkiv National Agrarian University, Kommunist-1 village, Kharkiv region, Ukraine.